

*Данильян О.Г., докт. філос. н., проф.*  
*Дзьобань О.П., докт. філос. н., проф.*

## **ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРАВОВИМ ВИХОВАННЯМ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

У статті розглядаються особливості організації та управління правовим вихованням у демократичному суспільстві. Виділяються суб'єкти, основні етапи та напрямки організації правового виховання. Робиться висновок, що для організації ефективного правового виховання в сучасному суспільстві всі здійснювані правовиховні заходи повинні бути об'єднані в певну систему взаємозв'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних загальним задумом і діючих за єдиною програмою.

*Ключові слова:* організація правового виховання, управління правовим вихованням, етапи організації правового виховання, ефективність правового виховання, соціальний контроль, правосвідомість.

**Актуальність проблеми.** Правове виховання за своїм змістом – це складне, багатоаспектне поняття, яке у рамках правознавства розглядається, або як система соціальної дії права (загальносоціологічний аспект), або як функція державних та громадських організацій з соціального управління населенням, з метою формування у нього необхідного рівня правової свідомості та правової культури [1, с. 5-6]. Такий підхід дозволяє акцентувати увагу на таких важливих проблемах правовиховного процесу, як його організація та управління.

Відомо, що здатність будь-яких державних та громадських структур ефективно здійснювати свою діяльність залежить, перш за все, від того, наскільки вони організовані і наскільки чітко та злагоджено функціонують в зовнішніх умовах, що змінюються. Принципи системної організації і ефективного управління мають вирішальне значення і для досягнення цілей правового виховання в нашій країні. Причому, зведені в певну систему правовиховні заходи повинні бути взаємопов'язаними, цілеспрямованими і послідовними діями різних структурних підрозділів як державних, так і громадських інститутів, об'єднаних спільним задумом та підпорядкованих єдиній програмі.

Питання організації та управління правовим вихованням у сучасному українському суспільстві актуалізуються також і тому, що трансформація політико-правової системи України призвела до майже повного розвалу існуючих в країні до 1991 року інститутів правового виховання населення, а також делегітимації тих принципів організації та управління, на основі яких вони функціонували. На жаль, на місці зруйнованої системи правового виховання за роки незалежності в нашій країні не було створено іншої ефективної системи з формування правової свідомості та правової культури населення. Її відсутність негативним чином позначається на здійсненні в Україні політичної і правової реформ, стані законності та правопорядку. Результатом відсутності системи організації правового виховання в нашій країні є: правовий нігілізм населення, зростання злочинності, корупція в державних органах влади, криміналізація суспільства в цілому, що значно ускладнює створення правової держави та громадянського суспільства. Вказані причини обумовлюють необхідність теоретичного дослідження організаційних та управлінських засад правового виховання в Україні.

*Аналіз основних джерел і публікацій.* Необхідно зазначити, що проблеми організації та управління правовим вихованням не залишалися без уваги вчених. Різні аспекти організації та управління правовим вихованням знайшли відображення в працях таких дослідників, як Е. Бурлай, В. Головченко, Р. Голубєва, З. Каландарішвілі, Д. Керімов, Н. Кобец, Н. Козюбра, С. Кожевникова, Л. Лазарев, Р. Маркова, А. Міцкевіч, В. Оксамитний, О. Папієва, А. Погарадзе, Н. Соколов, В. Струтинський, А. Суханов, Е. Татарінцева, В. Федоріна та ін.

Деякі проблемні питання організації правового виховання в сучасній Росії розглянуті в дисертаційних дослідженнях низки російських вчених-юристів, серед яких можна назвати: О. Долгополова, В. Каптарь, Р. Кравцова, В. Стреляєву. Однак вивчення і аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що сьогодні відсутні праці, в яких би безпосередньо розглядалися особливості організації та управління

правовиховним процесом у перехідному суспільстві, в тому числі й в Україні.

**Формулювання цілей.** У зв'язку з цим, у цьому дослідженні передбачається визначити понятійну характеристику категорій «організація правового виховання» і «управління правовим вихованням», теоретично обґрунтувати та розглянути основи організації і управління правовим вихованням в Україні.

**Аналіз проблеми.** Для визначення сутності понять «організація правового виховання» і «управління правовим вихованням» необхідно звернутися до аналізу ширших, так званих «родових» понять – «соціальна організація» та «соціальне управління». Традиційно в науковій літературі поняття «організація» використовується в декількох значеннях: елемент соціальної структури; тип діяльності; ступінь внутрішньої упорядкованості, погодженості частин цілого; система відносин між індивідами, об'єднаних спільною метою. По відношенню до соціальних об'єктів виділяють наступні значення терміну «організація»: 1) соціальний інститут, призначений для виконання певної соціальної функції в суспільстві; 2) соціальний процес, пов'язаний з певною діяльністю, включаючи й такі функції, як розподіл ролей, встановлення вертикальних і горизонтальних зв'язків, і координацію; 3) структура об'єкту, тип зв'язків між окремими елементами організації як соціальної системи з її ознаками [2, с. 401 – 402.].

Під соціальним управлінням розуміється «процес цілеспрямованого впливу суб'єкта соціального управління на об'єкт соціальної системи для забезпечення його ефективного функціонування; особливий вид професійної діяльності, який не зводиться лише до досягнення цілей системи, але і є засобом підтримки цілісності будь-якої складної системи, її оптимального функціонування» [3, с. 381 – 382.].

Розглядаючи співвідношення цих понять, необхідно зазначити, що поняття «організація» є первинним відносно поняття «управління», оскільки управління є однією з функцій організацій (систем). Саме за допомогою

управління забезпечується збереження певної структури організації (системи), підтримується режим її діяльності, а також забезпечується виконання нею програм, завдань та досягнення цілей.

Відштовхуючись від вищерозглянутих визначень, можна зробити висновок, що під організацією правового виховання необхідно розуміти зведення всіх здійснюваних у суспільстві правовиховних заходів у певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих і послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних спільним задумом та діючих за єдиною програмою. А управління правовим вихованням можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, які здійснюються певним органом влади (країни, регіону, установи) з метою забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правовиховної роботи з метою її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації та управління правовиховним процесом є цілеспрямована дія суб'єктів цього процесу на свідомість особистостей, що виховуються, з метою створення у них системи правових цінностей, знань, формування переконань про необхідність правомірної поведінки, а також умінь та навичок користуватися всім правовим інструментарієм, який існує в державі.

У систему організації та управління процесом виховання в сучасному суспільстві входять практично всі суб'єкти: державні органи, громадські організації та колективи тощо. Відносно цієї системи управління комплекс правовиховних заходів є керованим об'єктом. Безпосереднім же об'єктом правового виховання є певна сфера свідомості людей, їх духовного внутрішнього життя, тобто правова свідомість та рівень правової культури індивідів, що склався на її основі. Хоча система управління правовим вихованням органічно входить у загальний механізм соціального управління, вона відрізняється певними особливостями. Так, серед форм проведення правовиховної роботи перевага надається розповсюдженню правових знань,

вихованню у громадян поваги до Конституції, законів, правових норм, і, врешті решт, формуванню у них потреби в правовій поведінці [3,4].

Організація ефективного правового виховання в сучасному суспільстві припускає теоретичне обґрунтування основних правовиховних заходів та послідовності їх здійснення.

Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемам формування правосвідомості і правової культури [5-8], а також вивчення досвіду правового виховання в нашій та інших країнах, дозволяє виділити основні етапи та напрямки (завдання) організації правовиховної роботи, послідовне здійснення яких повинне забезпечити формування необхідного рівня правосвідомості та правової культури населення.

Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є: аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та оцінка її ефективності; розробка на основі цього аналізу поточних та перспективних планів (програм); організація практичної реалізації прийнятих планів (програм); соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи.

В процесі організації правовиховної роботи важливе місце також займають такі напрямки, як координація діяльності державних органів і громадських організацій у сфері правового виховання; інформаційне забезпечення правовиховного процесу; методичне забезпечення правовиховної діяльності; узагальнення і розповсюдження позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

Відповідно до методології наукового дослідження, організація та управління правовим вихованням в конкретному суспільстві повинна починатися з аналізу її реального стану та оцінки ефективності здійснюваної правовиховної діяльності.

Проблема аналізу стану і оцінки ефективності правовиховної роботи у сучасному суспільстві, не дивлячись на свою безперечну актуальність, на сьогодні недостатньо досліджена, хоча вітчизняними фахівцями була

опублікована низка праць, в яких у тій чи іншій мірі розглядалася ця проблема [9-11].

Найбільш інформативної, на наш погляд, методикою оцінки ефективності правовиховної діяльності у країні є методика порівняльного аналізу стану правосвідомості та правової культури населення на момент початку правовиховних заходів з їх станом на момент їх завершення. У свою чергу реальний стан правосвідомості та правової культури у певний період життя країни дозволяють оцінити дані про злочинність, якісна і динамічна її характеристики, кількість громадян, засуджених за серйозні правопорушення, а також рівень корупції в країні. У процесі оцінки стану правосвідомості і правової культури в суспільстві потрібно широко використовувати дані правоохоронних державних органів країни (прокуратури, міністерства внутрішніх справ, департаменту з питань виконання покарань тощо), результати статистичних досліджень та висновки міжнародних та вітчизняних громадських організацій, результати опитувань громадськості за вказаною проблематикою тощо <sup>1</sup>.

На підставі одержаних результатів про рівень правової культури населення, стан організації правового виховання в країні та оцінки її ефективності державні органи повинні своєчасно розробляти поточні і перспективні плани (програми), а також здійснювати законодавче забезпечення правового виховання в країні.

У сучасному суспільстві провідна роль у плануванні правового виховання належить державі, яка повинна обґрунтувати стратегічні цілі, принципи і завдання правовиховного процесу; здійснювати складання програм правовиховних заходів; визначати суб'єктів, відповідальних за

---

<sup>1</sup> Див. наприклад.: Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.01.2009 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу : [http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art\\_id=59087&cat;](http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat;) Индекс коррупции Transparency International: Украина [Электронный ресурс]. — № 118. — Режим доступа : [http://www.ukrrudprom.ua/news/;](http://www.ukrrudprom.ua/news/) Пресс-релиз МВС України про найбільш резонансні злочини та події на 01.01.2009 р. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article;> Про стан законності в державі у 2009 році (відповідно до ст. 2 Закону України „Про прокуратуру”) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gpu.gov.ua/> та ін.

виконання даних програм і терміни досягнення намічених цілей; а також вказувати джерела фінансування правовиховних заходів.

Крім того, за допомогою планування правового виховання визначаються правові і організаційні основи процесу правового виховання і освіти населення, система взаємодії державних та громадських інститутів, що безпосередньо здійснюють правове виховання і освіту, порядок координації їх діяльності в цій сфері, а також найефективніші форми, методи та засоби виховної роботи.

Залежно від масштабу правовиховних цілей і завдань розрізняють перспективне і поточне планування. Перспективне планування правового виховання здійснюється, як правило, державними інститутами на достатньо тривалий період розвитку суспільства, як правило, від трьох до десяти років. Поточне ж планування правового виховання повинне здійснюватися усіма державними і суспільними організаціями, які виконують правовиховні функції, на коротший термін, як правило, на один рік.

Важливим напрямком діяльності держави з формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури населення є законодавче забезпечення правового виховання. Цій напрямком включає два основні аспекти. Перший з них полягає в ухваленні державних законів, правових актів, що регламентують порядок організації та здійснення правовиховної роботи в суспільстві. Другий аспект законодавчого забезпечення правового виховання припускає створення сучасної, несуперечливої правової системи та забезпечення її реалізації на практиці, що саме по собі має істотний правовиховний потенціал. Якщо роль першого аспекту у правовиховній діяльності держави не викликає сумнівів, то другий аспект вимагає певного теоретичного обґрунтування.

Відомо, що правові норми і закони, які розробляються і приймаються у державі, тісно пов'язані з категорією «правосвідомість», одночасно представляючи і результат її дії, і чинник, що визначає її якісну характеристику. Так, наприклад, німецький правознавець Г. Шнайдер робить

висновок про те, що законодавство держави створює і підтримує основоположні ціннісні уподобання, які в процесі соціалізації передаються наступним поколінням людей [12, с. 389]. Російські дослідники В. Нікітін, В. Орехов та інші також розглядають правосвідомість як один із чинників, що забезпечує той або інший рівень фактичного сприйняття людьми правових вимог, а також як індикатор, що показує ступінь реалізації права у дійсності [13, с. 105].

Тому не випадково, що одним з основних механізмів правового виховання індивіда виступає відображення у його свідомості існуючих законів, правових норм і особливо їх реалізація в соціальній практиці. Таким чином, саме законотворчість і правозастосування, які сприймаються й оцінюються особистістю, виконують вирішальну роль у формуванні правосвідомості. У цьому контексті під правозастосуванням розуміється практика застосування правових норм, законів, існуючих в конкретній державі, а також дотримання їх ієрархії.

Однак, законотворчість та її реалізація у соціальній практиці, можуть здійснювати на формування правосвідомості особистості як позитивну, так і негативну роль. На жаль, правотворчість і правозастосування в Україні, як і в інших перехідних державах, далекі від досконалості, що багато в чому і визначає складність організації правового виховання в цих країнах.

Найважливішим етапом правовиховного процесу є безпосередня організація та управління державними і суспільними органами діяльністю щодо формування правової свідомості і правової культури населення.

Безпосереднє керівництво з організації та управління правовим вихованням в розвинених країнах здійснює система державних інститутів, в особі виконавчої, законодавчої і судової влади, уповноважених конституцією і іншими законодавчими актами країни на здійснення функцій правового виховання та освіти.

Наприклад, в нашій країні, Президент України як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності країни, Конституції України, прав і



свобод людини і громадянина, будучи главою держави, зобов'язаний здійснювати загальне керівництво системою державної влади, що здійснює правове виховання громадян. Верховна Рада України повинна здійснювати законодавче забезпечення правового виховання і навчання населення. Уряд України (Кабінет Міністрів України) зобов'язаний вживати заходи по забезпеченню правового виховання і освіти необхідними силами, засобами, ресурсами.

Відповідно до законодавства України в процесі практичної реалізації прийнятих планів і програм по правовому вихованню важлива роль належить державним органам, органам місцевого самоврядування в особі державних службовців, урядовців. Особлива роль в цій діяльності відводиться Міністерству юстиції України та його органам на місцях, на які покладена роль координації і методичне керівництво роботою з правового виховання в країні. Правовим вихованням займаються також Міністерство внутрішніх справ України, Прокуратура України, органи правосуддя, на які покладені обов'язки щодо попередження правопорушень, виховання у громадян глибокої поваги до закону тощо. У системі управління правовим вихованням важливе місце займають також Міністерство освіти і науки України, інші міністерства і відомства, що мають в своєму підпорядкуванні вищі та середні учбові заклади.

Самостійними суб'єктами управління правовим вихованням є громадські організації, профспілки, адміністрація підприємств різних форм власності, трудові колективи та ін.

У сучасній системі правовиховної діяльності, спрямованої на формування високого рівня правосвідомості і правової культури, важливе місце займає соціальний контроль. Соціальний контроль у сфері правовиховної роботи є одним із основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність правового виховання населення та визначити напрями його вдосконалення. Соціальний контроль є тим механізмом підтримки соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного

суспільства та ефективність його системи соціального управління, у тому числі й у сфері правового виховання. Основною метою соціального контролю у сфері виховання є прагнення досягти соціальну стабільність і тотожність між соціальними очікуваннями суспільства та реальним станом речей, в нашому випадку між засобами правового виховання та рівнем правової культури і правосвідомості у суспільстві.

У процесі організації правовиховної роботи велике значення також має такий напрямок правового виховання як координація діяльності державних органів та громадських організацій. Необхідність координації правовиховної діяльності пояснюється, перш за все, численністю суб'єктів системи правового виховання в сучасному суспільстві. Як уже наголошувалося, у процесі правового виховання в Україні беруть участь різні за своєю природою і складністю організації й установи: органи державної влади, юстиції, органи правосуддя, прокуратура, громадські організації, засоби масової інформації, трудові та учбові колективи тощо. Для забезпечення взаємодії і співпраці всіх суб'єктів правовиховного процесу, попередження дублювання і відособленості в їх роботі і здійснюється координація. Координацію всієї діяльності з правового виховання повинна здійснювати держава. Координуюча роль держави у сфері правового виховання виявляється у визначенні основних завдань, які стоять перед державними установами і суспільними організаціями, а також у здійсненні контролю за виконанням суб'єктами своїх функцій з формування необхідного рівня правової свідомості і правової культури населення.

Основним державним органом, який виконує координаційну функцію у сфері правового виховання й освіти в Україні, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення [14]. Очолює Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення і здійснює безпосереднє керівництво її роботою Міністр юстиції України. Координаційно-методичні ради з правової освіти населення

створені також в Автономній Республіці Крим, у всіх областях України, а також в містах Києві та Севастополі.

Іншим важливим напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є інформаційне забезпечення правовиховного процесу. Інформаційний підхід до правового виховання останнім часом стає все більш поширеним як серед вітчизняних дослідників, так і закордоном. Даний підхід ґрунтується на наступних положеннях: початковою метою правового виховання є підвищення рівня правової інформованості громадян; формування правової держави в суспільстві з низькою правовою інформованістю громадян є неможливим; процес виховання повинен починатися із засвоєння елементарних правових норм, поступово ж кількість правової інформації повинна збільшуватися; мета правового інформування громадян полягає в тому, щоб цінності і норми, схвалювані суспільством, цілеспрямовано засвоювалися індивідом тощо.

Основними джерелами правового інформування громадян у сучасному суспільстві є засоби масової інформації (ЗМІ): телебачення, Інтернет, радіомовлення і друкарські видання. У процесі правового інформування населення ЗМІ зобов'язані дотримуватися певних принципів при виборі змісту та об'єму правової інформації. Найважливішими з них, на наш погляд, є наступні: актуальність і своєчасність правової інформації; негативна оцінка протиправних діянь і їх караність; потреба правової інформації для повсякденного життя і діяльності населення; конкретність і доступність правової інформації; достовірність і об'єктивність правової інформації; оптимальність правової інформації (оптимальне співвідношення позитивних і негативних фактів).

Завершальним напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є методичне керівництво правовим вихованням, а також узагальнення і розповсюдження досвіду державних установ та громадських організацій, які досягли високої ефективності у зазначеній сфері діяльності. Метою цього напрямку є забезпечення високого рівня

професійно-юридичного змісту правовиховного процесу, який здійснюється всіма державними і громадськими організаціями.

Методичне керівництво правовим вихованням полягає: у розробці найдоцільніших прийомів, способів та засобів правового виховання; обґрунтуванні оптимальних шляхів і методів формування поваги до права, законності, правосуддя; у забезпеченні впровадження цих шляхів і методів у практику суб'єктів правового виховання; в узагальненні і розповсюдженні позитивного досвіду виховної роботи; у виробленні вказівок і рекомендацій державним і громадським організаціям, як успішно вирішують поставлені перед ними завдання по формуванню у всіх громадян високого рівня правосвідомості і правової культури.

Представляється, що методичне керівництво правовим вихованням також повинне містити визначення оптимального обсягу і структури правовиховних заходів з урахуванням вікових, освітніх, професійних та інших відмінностей тих або інших груп населення; з вибором форм, що виправдали себе, методів і засобів правового виховання, методики їх використання і визначення їх ефективності; з урахуванням особливостей правового виховання в різних колективах – учбових, трудових, військових, за місцем проживання; з урахуванням своєрідності впливу на формування поваги до права з боку державних і громадських організацій; з розробкою методики обліку конкретних умов праці, побуту, стану законності і правопорядку при проведенні виховної роботи в колективі тощо [6, с. 44].

Методичне керівництво правовим вихованням, як правило, здійснюють органи юстиції. Цю функцію органів юстиції можна охарактеризувати як навчальну. Реалізується вона у формі розробки і розповсюдження методичних вказівок і рекомендацій з різних питань правового виховання, раціональних методів здійснення даного процесу, а також підготовки програм, навчальних посібників, інструкцій, інформаційних матеріалів та ін.

Складовою частиною методичного керівництва правовим вихованням є також вивчення ефективності правовиховної роботи окремих суб'єктів правового виховання та розробки на цій основі відповідних пропозицій. Важливе значення тут має використання сучасних досягнень науки, результатів соціологічних досліджень для розробки обґрунтованих методичних рекомендацій і вказівок з питань правового виховання.

Таким чином, зробити **висновок**, що для організації ефективного правового виховання в сучасному суспільстві всі здійснювані правовиховні заходи повинні бути об'єднані в певну систему взаємозв'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних загальним задумом і діючих за єдиною програмою. За допомогою вказаної системи повинно здійснюватися управління правовим вихованням у суспільстві. Організацію й управління правовим вихованням у суспільстві можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, які здійснюються певним органом влади (країни, регіону, установи) з метою забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правовиховної роботи з населенням, з метою її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації і управління правовиховним процесом у суспільстві повинна бути цілеспрямована дія суб'єктів цього процесу на свідомість громадян з метою формування у них системи правових цінностей, знань, а також переконань про необхідність правомірної поведінки.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. *Кравцов, Р.В.* Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 26 с. ;

2. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник [Текст] / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін.. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.;
3. Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. – Рязань, 2004. – 23 с.;
4. Каптарь, В.С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Каптарь ; Московский университет МВД России. – Москва, 2006. – 20 с.;
5. Каландаришвили, З.Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи [Текст] / З. Н. Каландаришвили : монограф. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. – 171 с.;
6. Лазарев, Л.В., Правовое воспитание: координация и методологическое руководство [Текст] / Л. В. Лазарев, Н.Я. Соколов // Советское государство и право. – 1977.– № 7. – С.37–45;
7. Маркова, Г.Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи [Текст] / Г. Д. Маркова. – Киев : Вища школа, 1979. – 152 с.;
8. Сухарёв, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся [Текст] / А. Я. Сухарёв // Советское государство и право. – 1977. – № 11. – С. 37–45;
9. Головченко, В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] // В. В. Головченко. – К. : Наукова думка, 1985. – 127 с.;
10. Организация и эффективность правового воспитания [Текст]. – М. : Мысль, 1983. – 285 с.;
11. Данильян, О.Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах [Текст] / О. Г. Данильян //

- Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2008. – Вип. 4 (55). – С. 57-68;
12. *Шнайдер, Г.Й.* Криминология [Текст] / Г.Й. Шнайдер : пер. с нем. ; под общ. ред и с предисл. Л. О. Иванова. – М. : Изд. группа «Прогресс» – Универс. – 501 с.;
  13. Эффективность действия правовых норм [Текст] / под ред. А. С. Пашкова, Л. С. Явича, Э. А. Фомина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – С. 105. – 143 с.;
  14. Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95-%EF>.